

METODERAPPORT

”Tause menn – scener fra den kalde krigen”

Frode Nielsen

CappelenDamm forlag 2009

Innledning:

”Det beste våpen for et diktatur er hemmelighold, men det beste våpen for et demokrati burde være åpenhet”. Ord fra nobelprisvinner Niels Bohr som burde ha vært norske demokratibyggeres fremste motto. Slik var det dessverre ikke når den norske nasjon skulle gjenreises etter krigen. Fortsatt er portvokterne inn til den kalde krigens hemmeligheter aktive beskyttere av til og med over 60 år gammel informasjon.

Taushetsplikten, begrenset adgang til arkivmateriale og ikke minst alt materiale som aldri ble arkivert gjør, at det er vanskelig å skape seg et fullstendig bilde av noen helt avgjørende tiår av vår unge nasjons historie. Et bilde av for eksempel hvordan kommunistfrykt, etterkrigsallianser og sentrale skikkelser som Haakon Lie og Jens Christian Hauge var viktige og kompromissløse brikker i nasjonens nybyggertid etter andre verdenskrig.

Gjennom snart fem år har jakten på noen av de utelatte delene av vår etterkrigshistorie vært min viktigste fritidssysssel. Svarene ligger ikke oppe i dagen. Mennene og kvinnene som kjenner detaljene er i stor grad bundet av taushetsplikt og vesentlige dokumenter er vanskelig å få tilgang til. To motstandselementer som likevel med riktig metodikk kan settes opp mot hverandre og gi ny innsikt.

1. Journalist:

Frode Nielsen

2. Tittel:

”Tause menn – scener fra den kalde krigen”

3. Publisert:

Utgitt av CappelenDamm forlag oktober 2009

4. Adresse:

Redaktør Gerd Johnsen, CappelenDamm, 0055 Oslo

5. Kontaktpersoner:

Frode Nielsen 4826 8332 eller Gerd Johnsen 2161 7526

6. Redegjørelse for arbeidet

a) Når og hvordan kom arbeidet i gang, hva var ideen som startet det hele?

I 2005 arbeidet jeg sammen med journalist Tone Vassbø på en artikkelserie i Dagbladet som sensommeren og høsten dette året skulle komme til å fylle nærmere 70 helsider i avisen. Problemstillingen var veteraner fra den kalde krigen og deres arbeidsmiljøfaktorer knyttet til stråling. Arbeidet gjorde at vi hver for oss kom tett innpå ulike veteraner. Mennesker som hadde klare oppfatninger av mulige skadevirkninger av sitt arbeidsmiljø, men som var tause når det gjaldt graderte oppdrag og funksjoner. Jeg fikk gjennom dette arbeidet et unikt kontaktnett med mennesker som satt på ulike deler av norsk kald krigs historie. Samtidig hadde jeg allerede startet en systematisk gjennomgang av kald krigs-materiale relatert til Norge i britiske og amerikanske arkiver. Det var to hendelser avledet av dette arbeidet som startet bokprosjektet. Det ene var møtet med major Olle Oldereid og hans historie om sin tyske far, det andre var en unik reise inn til Nordflåtens hovedkvarter med fregatten KNM Narvik. Historier som jeg tidlig så krevde en bok som publiseringsplattform, for å få fram hele historien.

b) Problemstillinger

Det finnes en mengde dokumentariske bøker og avhandlinger om de politiske elementene som skapte og drev den kalde krigen fram til murens fall i Berlin. Det finnes også politisk motiverte bøker som har hatt som utgangspunkt å avdekke systemhemmeligheter fra den kalde krigen i Norge. Det er færre som har forsøkt å komme tett innpå menneskene som hadde den kalde krigen som arbeidsplass i sivil eller uniform. Disse tause menn og noen kvinner som ikke en gang kunne fortelle hjemme hva de brukte yrkeslivet sitt til i detalj.

En av hovedutfordringene ville være å få så mange mennesker med taushetsbelagte historier til å bryte sin yrkeskodeks, og fortelle om sine detaljerte opplevelser. For så å kunne veve de inn i norsk historie uten at kilden ble avslørt. Derneft den tidkrevende oppgaven det ville være å finne dokumentasjon gjennom arkivarbeid i flere land. Ikke dokumentasjon som nødvendigvis avslørte store hemmeligheter, men som ville gi et bilde av hverdagen til de involverte knyttet til små og store kald krigs hendelser.

Med utgangspunkt i ekstrem lojalitet hos de taushetsbelagte involverte og til dels svært vanskelig tilgjengelig skriftlig kildemateriale ble det fort klart at både kontakt- og intervjuteknisk, men også når det gjaldt dokumentasjon måtte jeg jobbe annerledes enn det jeg er vant med fra daglig redaksjonelt arbeide. Det ville ikke gå å overbevise de viktigste muntlige kildene til å åpne seg fullt ut med verken mitt gode navn og rykte eller med å poengtere viktigheten for norsk historie. Hvis jeg i det hele tatt skulle kunne presentere noen av de mest hemmelige bitene, måtte jeg usynliggjøre kildene i så stor grad at det ville balansere mot troverdigheten. Det fantes heller ikke verken et dokument eller en person som i de ulike historiene jeg var interessert i hadde det fullstendige bildet. Alt lå som puslespillbrikker som kunne settes sammen på mange måter.

Det var selvfølgelig også en utfordring at prosjektet økonomisk, til tross for støtte fra Fritt Ord ikke kunne la seg gjennomføre på annet enn fritid, ferie og noen få permisjonsdager. Et stort og dyrt graveprosjekt, som jeg heldigvis fikk støtte fra Fritt Ord til å gjøre.

Hovedmålet med prosjektet var å dra, om enn en noe kronglete linje gjennom norsk historie fra 1945 til 2009 og vise noe av det den kalde krigen bragte med seg av godt og vondt for vår lille unge nasjon. Å forklare noe av vår egen utvikling uten store politiske fakter, men gjennom, i noen grad, veldig isolerte og til en viss grad kildenes personlige opplevelser opp gjennom årene. Om det gir en god litterær opplevelse for leseren kan diskuteres. Fordi jeg var nødt til å bruke mange anonyme kilder, valgte jeg nettopp å bruke rikt fra detaljene som fremkom i ulike typer særskilt skriftlig kildemateriale. En av hovedproblemstillingene i hele prosessen var å identifisere ulike biter av historien både hos menneskelige og skriftlige kilder, og da særlig basert på gravearbeid i National Archives i Washington. Noen ganger hadde jeg muntlige kilder som ga pekepinner for å utdype informasjon i arkivmateriale. Andre ganger var det skriftlig dokumentasjon som satte meg på sporet av, og ikke minst fikk ulike ellers tause kilder i tale. Til sammen gir det dypere innsikt og ny informasjon om en del hendelser som har vært kjent fra før, og ikke minst har det bragt fram helt nye elementer av vår nære historie.

c) Kilder

De skriftlige:

Researchen i prosjektet har vært en lang reise inn i et materiale som fortsatt skjuler journalistiske skatter for framtiden. Jakten på helt nye dokumenter med relevans for norsk kald krigshistorie har foregått både i Norge, England og USA. Jeg hadde en ide fra starten av om at grundige søk i amerikanske arkiver ville kunne gi helt ny innsikt også i saker som det ikke lenger finnes tilgjengelige dokumenter på i Norge. Etter å ha holdt flere kurs for nordiske journalister i NARA, National Archives II utenfor Washington hadde jeg i hvert fall skjønnt at det byråkratiske amerikanske systemet gjorde at det ville finnes et papirspor etter det aller meste, hvis man bare lette lenge nok. Jeg visste også at både organiseringen av materiale i arkivet og ikke minst den opprinnelige papirflyten/saksgangen i ulike amerikanske enheter, organisasjoner og diplomati gjorde at de beste dokumentene ikke alltid var å finne der man ville tro hvis man bare tenkte logisk.

Helt siden 2005 har jeg vært så heldig å få noen uker nesten hvert år til å lære meg arkivsystemet og også finne forholdsvis unike dokumenter. Da bokprosjektet kom i gang for fullt våren 2008 fikk jeg ordnet meg en hel måned ferie fra jobb og familie. Alle dagene unntatt søndag i disse ukene ble brukt i Washington DC til å sitte i NARA gjennom hele åpningstiden å studere arkivkassett etter arkivkassett etter et eget system som jeg planla og satte opp før jeg reiste over. Det materialet jeg til syvende og sist reiste hjem med ble komplementert av andre skriftlige kilder (nettarkiver, mediaarkiver i inn og utland, rapporter og ikke minst bøker). Hvordan disse kildene er brukt er veldig tydelig i notesettet fra side 293 til 305 i boka.

Skriftlige kilder har vært vesentlig i prosjektet. Særlig fra amerikanske arkiver, gamle bøker fra den tidlige delen av den kalde krigen (mange amerikanske), erindringsrapporter på nett og Retrievers mediearkiv med for eksempel VG helt tilbake til 1945 har vært en viktig ressurs. Norske skriftlige kilder som referatene fra Kontrollutvalget for de hemmelige tjenestene, hemmeligdelen av årsrapportene fra Forsvarets Forskningsinstitutt fra 50 og 60-tallet (som det tok meg tre uker å kopiere side for side oppe på Kjeller) og de fortsatt graderte avhørsprotokollene av Arne Treholt er eksempel på unikt norsk materiale jeg har hatt tilgang til. Jeg har også fått ulike dokumenter fra flere personer direkte, uten at jeg vil utdype det av kildevern hensyn.

De muntlige:

Dessverre er det slik at mange av de muntlige kildene i prosjektet på bakgrunn av sin taushetsplikt ikke kunne stå fram med sin historie, det betyr ikke at informasjonen som er gitt ikke er verifisert ved bruk av flere uavhengige kilder eller at deres roller den gang ikke er sjekket fullt ut. Noen av dem er sitert og noen brukt til innhenting av bakgrunnsinformasjon og supplering av skriftlig dokumentasjon. På mange måter har de tause menn og kvinner som har åpnet seg for meg, men ikke for leserne når det gjelder identitet vært noe av det vanskeligste i prosjektet. I utgangspunktet ønsker jeg journalistisk at kildene mine skal være åpne og etterprøvbare, men når det gjelder etterretningspersonell fra inn og utland har jeg i denne sammenheng vært nødt til å akseptere at jeg kun kunne få deres informasjon og bistand ved å love absolutt anonymitet. Det jeg kan si er at det har vært spennende og givende å lytte til personer med førstehåndskjennskap til så viktige biter av norsk historie. Mange av de så detaljerte og spesielle at de av kildevern hensyn ikke er gjengitt i boka fullt ut. Andre har jeg ikke nevnt på noe vis, men brukt som kilder for bakgrunnsinformasjon og grunnlag for å finne dokumentasjon andre steder. Noen av de har satt som vilkår at jeg kun kan fortelle deres historie når de selv er gått bort. Det har vært mange anonyme møter på shoppingsentre, i parkeringsgarasjer, på hotellrom og andre steder de siste to årene, jeg kan ikke gå nærmere inn på det. Det jeg imidlertid kan si er at mitt langvarige arbeid i amerikanske arkiver, og tidligere nevnte norske dokumenter har vært en god døråpner hos de tause menn. Uten unntak har jeg møtt stor interesse og overraskende stor åpenhet, ikke minst når vi har kunnet diskutert hendelser fra den kalde krigen på bakgrunn av dokumenter jeg har hatt med meg å vist fram, eller informasjon fra andre kilder som jeg ville ha en utdypning av. Til tross for rigide regler og til en viss grad overdrevent hemmelighold fra norsk side har jeg opplevd at åpenheten er stor når det gjelder forhold fra 50-60 og 70 tallet ikke minst. Jeg har fra slike kilder fått langt flere historier enn det jeg har hatt anledning til å få med i denne boka.

For meg som journalist var kanskje møtene med en lang rekke norske og utenlandske ubåtveteraner de mest spennende. Særlig fordi svært lite av deres sensitive oppdrag er kjent og det gjenstår svært mye å fortelle. I NATO er fortsatt mange av ubåtoperasjonene under den kalde krigen godt bevarte hemmeligheter. Både i Norge og på besøk hos ubåtveteraner i USA ble jeg tatt imot med åpne armer. Deler av dette materialet er svært vanskelig å ettergå, og krever gjennomgang med mange kilder. Derfor er bare noe av dette materialet tatt med i boka. De er

utelukkende informasjon som har latt seg bekrefte fra flere uavhengige kilder. Resten arbeider jeg videre med.

Av de åpne muntlige kildene var det å finne fram til den 94 år gamle diplomaten og etterretningsmannen Fisher Howe, og ved hjelp av avgraderte dokumenter fra hans tid i Norge få ham i tale, et høydepunkt. Mine mange og lange samtaler med major Olle Oldereid likeså. Beklageligvis ble han så alvorlig syk etter hvert at vi ikke rakk å fullføre alle intervjurundene. Han døde sommeren 2009.

d) Kort beskrivelse av organiseringen av arbeidet, metodebruk, kildebruk, problem underveis mv.

De skriftlige:

Ved hjelp av NARAs katalogsystemer tilgjengelig på nett og dokumentasjon på rutiner, saksgang, operasjonsmønster og organisering fra amerikanske diplomatiske, sivile og militære aktiviteter i Norge mellom 1945 og 2000-tallet (ved hjelp av nettsider, rapporter og ikke minst innkjøp av mengder av faglitteratur) satte jeg opp et søkemønster og planla ned på arkivkassett-nivå hvordan ukene i arkivet skulle utnyttes før jeg reiste ned. NARA er så enormt og det amerikanske sivile og militære byråkrati så komplisert at jeg visste det å bare "stikke innom" uten grundig planlegging ikke ville gi den ønskede uttelling. Jeg visste også at en måned på langt nær ville være nok til å komme gjennom alt materiale som jeg ønsket. I flere uker før jeg satte meg på flyet ble kveldene, etter at barna hadde lagt seg, brukt til å identifisere potensialet i ulike Record Groups (katalogserier), gjøre prioriteringer og sette opp arbeidsplaner for den arkivtiden jeg hadde tilgjengelig. Avgjørende spørsmål å stille seg var "hvem rapporterte til hvem", "hvem hadde ansvaret" og ikke minst "hvem kan tenkes å ha nedgradert den minst overstrøkne kopien av dokumentet".

Svært mange som researcher etter denne type materiale i arkiver som NARA går eksempelvis kun i arkivkassetten fra US State Departement merket "US Embassy NORWAY Top Secret Documents 55-60" som egentlig er ganske rensket for spennende ting. Da er det greit å ha funnet ut på forhånd at de potensielt interessante norsk relaterte dokumentene finnes eksempelvis i Top Secret mapper fra den amerikanske ambassaden i København eller at arkivene etter US Air Mission sjef i Norge, Oberst Fletcher er moderarkiv for nettopp disse dokumentene. Det var ikke mulig å planlegge alt i detalj på forhånd, men de ukene jeg brukte på organisering av det arbeidet jeg skulle gjøre på NARA gjorde at jeg kunne bruke rett tid på rett Record Group. Jeg hadde med meg et planleggingsdokument med mine egne "kartruter" for arkivgrupper og arkivbokser på over 100 sider da jeg dro over, og det gjorde dagene der borte mye morsommere, samt at sluttresultatet ble at jeg reiste

hjem med helt ny dokumentasjon på deler av norsk historie, som i stor grad ikke har vært publisert tidligere.

De dokumentene jeg har fått tak i via muntlige kilder kan jeg ikke gå inn på metodikken av kildevern hensyn, men så som de graderte Treholt avhørene har stor historisk og journalistisk interesse.

De muntlige:

For hvert enkelt spesifikt interessant dokument jeg fikk tak i gjorde jeg en systematisk gjennomgang av personer nevnt i dokumentet. I første omgang for å se om noen av de var tilgjengelig for utdypning, om noen av deres kollegaer var det og for å kunne søke på disse navnene i andre dokumentkilder, for eksempel via internett. Dette gjorde at jeg for eksempel kunne utdype rollene til flere viktige aktører, og, som eksempel, etter å ha ringt 94 år gamle Fisher Howe hver dag i en uke svarte han plutselig på telefonen en sen fredags ettermiddag på sykehjemmet der han bodde. Han var "more than happy" med å møte meg dagen etterpå. Som gammel etterretningsmann hadde han "guarden" oppe, noe som er betegnende for alle disse tause menn, som er vant til å holde på hemmeligheter. Howe er et godt eksempel. Han var Londonsjef for CIA-forløperen OSS under krigen. Som innledning til mitt første spørsmål sa jeg "du var jo sjef for OSS i London under krigen..." Han avbrøt meg kontant med "Who told you that?". Det at jeg så kunne legge fram der og da en rekke dokumenter avgradert av CIA og andre, med hans signatur på, eller som omhandlet hans arbeide gjorde hele intervjusituasjonen svært annerledes. Denne metoden virket også nesten uten unntak på andre "tause menn" i sentrale stillinger.

7) Tidsbruk

Ingen graveredaksjon i verden ville la en undersøkende journalist bruke så mye tid og ressurser på å samle inn scener fra den kalde krigen. Et slikt graveprosjekt krever et bokformat som plattform og egentlig bør man jo også ha fonds eller stipendmidler nok til å ha permisjon fra sin faste jobb for å gjøre. Jeg hadde noe støtte fra Fritt Ord, men ikke nok til å bruke annet enn ferier, noen ulønnede permisjonsdager og annen fritid på dette prosjektet. Totalt kan jeg si at innsamlingsfasen av stoff til boka har skjedd i perioden 2005 til 2009. Utvelging av stoff og utskrivning skjedde på fritiden fra november 2008 til mars 2009. Det var det året mor og barn feiret jul og påske alene... Som min datter på 6 år sa det så treffende en dag til sin mor på kjøkkenet (mens jeg satt på kontoret ved siden av med halvåpen dør) ... Jeg gleder meg til pappa kommer hjem.... Mor stirrer forundret på seksåringen og sier – han er jo hjemme. Hvor på 6 åringen avslutter...."jeg mener når han kommer hjem fra boka". Så så mye tid har gått med til prosjektet...

8) Spesielle erfaringer

Den viktigste erfaringen er vel at det finnes håndfast dokumentasjon på det meste ett eller annet sted, hvis man bare planlegger godt, og leter lenge nok. Samt at selv de

tauseste menn med mange hemmeligheter er villig til å snakke, bare man trykker på rett knapp. For en journalist som er vant til kortformat er det vanskelig å skrive en veldig god bok på over 300 sider, når detaljene så langt som mulig skal være historisk korrekt. Selve skriveprosessen, der jeg til syvende og sist fikk plass til bare 60% av de historiene som jeg hadde ønsket å ha med har vært en tung, men god læreprosess, til neste gang.

En positiv erfaring har vært at planen med å søke i gradert norsk historie ved å metodisk lete etter materiale i allierte arkiver faktisk gir gode resultater. Bedre enn om jeg bare hadde forsøkt meg på mer lukkede norske kilder.

Når man så bruker dette kjernematerialet og kan legge biter fra mange andre ulike skriftlige og muntlige kilder på brettet er en arbeidsform som avslører norske hemmeligheter.

9) Konsekvenser, resultater

De ulike scenene/historiene i boken har fått stor interesse i media. Innhold fra boken vært to ganger på dagsrevyen. Innslag på Søndagsavisa P2, en rekke helsider i mange av landets regions- og lokalaviser, helsider i både VG og Dagbladet. Boka brukt som referanse av Haakon Lie biograf Hans Olav Lahlum når det gjelder tidligere ukjente amerikanske dokumenter. Da kanskje av særlig betydning det notatet jeg fant i arkivet, som for første gang skriftlig bekrefter at Haakon Lie leverte sensitiv informasjon av politisk karakter til amerikanere, som han ønsket å holde skjult for kollegaer i Arbeiderpartiet.

Frode Nielsen, 14. Januar 2009